

תוכן עניינים

תודות	יא
הקדמה	1
שכונות, שכנים, שכונתיות	5
שכונות חדשות ושכנים חדשים	8
מקורות המחקר והגישה המחקרית	17
מבנה הספר	21

שער ראשון

פרק 1: הבהלה לשכונה: שכונות חדשות ויזמות מקומית-לאומית	27
שכונות בפלשתינה-א"י, רעיון השכונה באדריכלות המודרנית	
ורעיון השכונה בהקשר הציוני	29
שכונות גנים: תנופת הבנייה של שנות העשרים	35
השיכון ההסתדרותי, שכונות הפועלים, מעונות העובדים ושכונות העובדים: מפעלי השיכון של שנות השלושים	40
שכונות "ארעיות", שכונות צריפים ואוהלים: פתרונות זמניים שהפכו קבע	47
הקמת שכונות ושיכונים בתמיכה ממשלתית: תנופת הבנייה לאחר מלחמת העולם השנייה	51
פרק 2: קהילות מקומיות, ניהול שכונות ואזרחות עירונית	57
קהילות שכונתיות: בין התבדלות לעירוב	58
התוויית קהילה: תקנון השכונה	62
ועדים, מוכתרים ומה שביניהם	69
חברה אזרחית אימפריאלית	79

שער שני

83	פרק 3: בת גלים
85	ועד השכונה: הקמתו, התפתחותו ופועלו
99	קהילת בת גלים: עזרה הדדית וחיי חברה ותרבות
112	חוף הים והמיזם הלאומי
125	יהודים, ערבים ובריטים בבת גלים
136	פרק 4: בית וגן
139	רעיון הקמת בית וגן וצעדים ראשונים למיסודה
143	בניין השכונה וגיבושה של הקהילה המקומית
151	שכנים ערבים ויהודים: חולקים מרחב?
161	עימות לאומי בזירה המקומית
168	הפוליטיזציה של המקומיות
178	פרק 5: התקווה
180	החיים במזרח הפרוע? הקמת השכונה וניהולה, מוכתרים, תושבים ומעמד מוניציפלי
192	חיים בספר העירוני: תשתיות עירוניות, חיי יום-יום בשכונה ואקטיביזם מקומי
208	מילוי הריק: הימין היישובי ומועצת פועלי תל אביב בתקווה
215	שכונת התקווה, הכפר סלמה ויחסי יהודים-ערבים בספר
224	הספר המזרחי של תל אביב בעקבות מלחמת 1948: בתוך הגבול העירוני?

שער שלישי

231	פרק 6: "שכנים אינטימיים" והחיים בדירות משותפות בערי פלשתינה-א"י בתקופת המנדט
233	החיים בדירות משותפות: נסיבות היסטוריות ושגרת חיים
245	התמודדות עם אי-הסכמה: מלכלוך כבסים ועד אלימות פיזית
259	"על שני הצדדים גם יחד לנהוג יחסי שכונת הוגנים ותרבותיים": שכנים אינטימיים במרחב הציבורי

פרק 7: השכונות הארץ-ישראלית: מרחב, מגדר והיקשרות

268	למקום
	אתרי צרכנות: עקרות בית, רוכלים, חנויות מכולת ותנורים
270	ציבוריים
279	מהשכנה אל השכונה: רשתות של שְׂכָנוֹת וארגוני הנשים
286	הרחוב, השדה ומה שביניהם: ילדים, ילדות וילדות
300	דת ומסורת בזירה השכונתית: בית הכנסת ולוח השנה היהודי
	תרבות בילוי מקומית ומיסודה של השכונתיות: בתי קולנוע,
310	תיאטראות וספריות
317	אפילוג: אשב ואשב בחפץ לב, כי השכנים טובים בעיני
	נספח: שכונות שהוקמו בין 1920 ל-1948 בירושלים,
329	בתל אביב, ביפו ובחיפה
335	ביבליוגרפיה

פרק 1

בהלה לשכונה: שכונות חדשות ו־זִמּוֹת מקומית-לאומית

רוח היא בארץ: בני אדם משתוקקים לנחלה משלהם, לבית משלהם, וכך נבנות והולכות שכונות אחר שכונות על-ידי אנשים שאין להם כסף משלהם לכיסוי הוצאות הבניה. גם אני לא הייתי שונה מאחרים.¹

משפט זה, בספרו האוטוביוגרפי של המחנך, מתאר מנקודת מבט אישית את הבולמוס להקמת שכונות יהודיות חדשות בפלשתינה-א"י בראשית תקופת המנדט. כרמי היגר ארצה ב-1908 ועסק בהוראה בכמה מושבות. לאחר מלחמת העולם הראשונה עבר לחיפה, שם שכרו הוא ואשתו דירה מערבי נוצרי. בתוך זמן קצר החל כרמי ליצור קשרים עם אגודות שונות עד שלבסוף הקים את ביתו ואת בית הספר העממי א', שאותו עתיד היה לנהל, על מורדות הכרמל. האוטוביוגרפיה של כרמי וסיפורי חיים של רבים אחרים מעידים מזווית אישית כיצד כינונו של שלטון אימפריאלי מסוג חדש האיץ את היקף הבנייה של שכונות יהודיות חדשות וגיוון את היוזמות שעמדו מאחוריהן. המנדט, ועמו הצהרת בלפור והתקוות שעוררה בקרב יהודי פלשתינה-א"י וציונים ברחבי העולם, לצד שינויים מינהליים, ובכלל זה יצירת מערך תכנון ובנייה כלל-ארצי בפלשתינה-א"י, שימשו קרקע פורייה ליזמות מקומית מסוגים שונים, ויהודים בפלשתינה-א"י (ומהעולם כולו) ייסדו אגודות וחברות שמטרתן הייתה הקמת שכונות חדשות על אדמתה. מודעות שהזמינו קוראים להירשם כחברים בשכונה חדשה נדפסו כעניין שבשגרה בעיתונות התקופה. פרסומים דיווחו על התארגנותה של חברה זו או אחרת לרכישת מגרשים, ואחרים הזהירו את הציבור מפני רכישת שטחים שאגודות מסוימות ביקשו להקים עליהם שכונות חדשות.²

1 כרמי, מחנך ודרכו, עמ' 245. זאב כרמי נולד בקייב ב-1884, היגר לארץ ישראל ב-1908, והיה איש חינוך.

2 למשל, "בימים האחרונים נוסדה חברה חדשה לשם בנין שכונה" (מודעה), דאר היום, 14.6.1922, עמ' 3; "ירושלים יום יום – שכונה חדשה", דאר היום, 25.5.1922, עמ' 2; "נקודה

במשך שלושת עשורי המנדט נבנו יותר ממאה שכונות יהודיות חדשות בערים הגדולות ובערים קטנות, בחדשות ובעתיקות. הצגת ההקשר הכללי של ההתפתחות העירונית בפלשתינה-א"י ובאירופה בין שתי מלחמות העולם חיונית כדי להבהיר את החידוש והייחוד בשכונות שנבנו בתקופת המנדט. הקמת השכונות בתקופה הזאת הייתה חלק מתהליכי ההתפתחות העירונית תחת שלטון המנדט בכלל והתפתחות החברה היהודית בפרט. לאחר 1920 נבנו שכונות בצל ההבטחה להקמת בית לאומי לעם היהודי, ולכן הן היו שותפות, אם במכוון ואם שלא במתכוון, בתהליך שמטרתו הסופית הייתה אוטונומיה לאומית-יהודית בפלשתינה-א"י. קשה למנות ולהציג את כלל השכונות החדשות שהוקמו במהלך התקופה. חלקן כללו כמה בניינים או רחוב שתושביהם כינו אותם שכונה, אחרות זכו לכמה כינויים במהלך השנים. שכונת פרדס לויין מצפון לתל אביב (כיום "הצפון הישן"), למשל, נקראה גם "שכונת ארגזי גרמניה", על שם המכולות ששימשו לייבוא תכולת דירות מגרמניה לפלשתינה-א"י ולאחר מכן נמכרו למגורים.

גם הגבולות שבין השכונות לא היו מקובעים ולא תמיד הייתה הסכמה בנוגע לתוואי שלהם בקרב התושבים ובקרב הרשויות. שכונות מסוימות צורפו לשטח בנוי קיים ונבלעו בתוכו, ואחרות נוסדו כפרברים מובנים, מוגדרים ומרוחקים מהעיר, והפכו בסופו של דבר למועצות מקומיות או לערים בפני עצמן. בנייתן של שכונות אלה, שנועדו לפתור את מצוקת המגורים הקיימת ואת זו שעתידיה הייתה להתעורר עם בואם של מהגרים חדשים לארץ, הייתה המשך של תהליכי הצמיחה העירונית בפלשתינה-א"י מאמצע המאה התשע-עשרה, ואף הרחיבה אותם. בדומה לשכונות שהוקמו בשלהי התקופה העות'מאנית וביקשו לענות על צורכי הדיור של החברה העירונית הגדלה, שחלקן אף הציעו סגנון חיים מודרני ואירופי בארץ ישראל, השכונות שהוקמו בתקופת המנדט שיקפו את הגידול באוכלוסיית הערים ושירתו את חברת המהגרים היהודים.³ מי שהגו את הרעיונות להקמת השכונות ופיקחו (מרחוק) על הקמתן – מתכנני ערים, אדריכלים ומינהלנים, ובצדם כמה גופים מוסדיים, גופי תכנון ודברי חקיקה – השפיעו על עיצוב מאפייני החיים הייחודיים שנוצרו בשכונות עצמן. התפתחות המגוון הרחב של סוגי השכונות הייתה חלק מתהליך התעצבותה של חברה יהודית עירונית מרובדת ומגוונת. השכונות החדשות לא צמחו מתוך מקשה אידיאולוגית אחת. להפך, השכונות שיקפו את מגוון הקבוצות החברתיות, הזרמים הפוליטיים והגישות הלאומיות בחברה היהודית בפלשתינה-א"י. דגמים שונים עמדו בבסיס הקמתן של שכונות, ולכל אחד מדגמי

חדשה בסביבות ת"א", דבר, 15.9.1925, עמ' 1; "שכונה חדשה", דבר, 8.12.1925, עמ' 3.

התכנון שעליהם התבססו שכונות היו בפועל הגוונים (וריאציות) רבים וביצועים שונים מהאבטיפוס שלהם. ההתארגנויות השכונתיות בתקופת המנדט היו אפוא רבות ומגוונות. נפנה עתה לבחון את התפתחותן של שכונות בארץ ישראל לפני תקופת המנדט, את רעיון השכונה בתכנון העירוני ואת התפתחותן ומימושו בהקשר הציוני קודם לתקופת המנדט ובמהלכה.

שכונות בפלשתינה-א"י, רעיון השכונה באדריכלות המודרנית ורעיון השכונה בהקשר הציוני

השכונה, כיחידת יסוד בתכנון העירוני וכרעיון אדריכלי, הייתה חלק אינטגרלי מהתפתחות החשיבה על ערים, והעסיקה מתכנני ערים, אדריכלים וסוציולוגים בעולם המערבי המתועש ובטריטוריות אימפריאליות של המעצמות המערביות בשלהי המאה התשע-עשרה ובראשית המאה העשרים.⁴ באימפריה העות'אמנית השפיעו רפורמות התנוימאת במאה התשע-עשרה על ניהול השכונות, שהיו היחידות העירוניות הבסיסיות, וכן יחידות כלכליות וחברתיות, בעיקר באיסטנבול.⁵ ברחבי האימפריה ביססו השלטונות העות'מאניים מוסדות של שלטון מקומי ועסקו בתכנון ובפיתוח עירוני.⁶ תנופת פיתוח של שכונות חדשות ניכרה גם בפרובינציות הערביות של האימפריה, ועמדה בניגוד מוחלט לדימוי האירופוצנטרי והאוריינטליסטי של "העיר האסלאמית" שרווח במחצית הראשונה של המאה העשרים כתמונת התשליל של הערים המודרניות ה"מערביות".⁷ גם בהיסטוריוגרפיה של פלשתינה-א"י עד לשנים האחרונות רווח ייצוגה של הארץ כמרחב נחשל וסטטי. תום שגב, למשל, תיאר את הארץ בימי השלטון העות'מאני: "פלך נידח למדי, ללא שלטון מרכזי וללא נורמות מוסכמות; החיים התנהלו בעצלתיים, בקצב הגמל ובעבותות המסורת. המוני הזרים החלו לבוא לקראת סוף המאה, ואז כמו התעוררה הארץ מתרדמה לוונטינית".⁸

רפורמת הקרקעות (1858) – שנכללה בתנוימאת, חייבה רישום בעלות על הקרקע והפכה את הקרקעות לסחורה – לצד כינון משטר הקפיטולציות, שהעניק

4 קלוש, עיון בגלגוליו.

5 בהר, שכונה באיסטנבול, עמ' 6. השינוי הבולט ביותר היה מינוי מוכתרים שהחליפו את הקאדים בניהול השכונה ובמגעים עם השלטון המרכזי.

6 למיר, ירושלים 1900, עמ' 77–80.

7 על דימוי "העיר האסלאמית" והבעייתיות הטמונה בו ראו ריימון, עיר אסלאמית.

8 שגב, ימי הכלניות, עמ' 9.

למעצמות זרות חופש פעילות ברחבי האימפריה, השפיעו על ההתפתחות העירונית בפלשתינה-א"י, והניעו את תהליכי הגידול של הערים ואת הבנייה מחוץ לחומות הערים.⁹ החוק העות'מאני שקבע את ייסודן של עיריות (1877) העניק להן חופש פעולה מסוים בנושא הגבלות על הבנייה ויצירת רחובות רחבים ומוסדרים, ובכך עודד את התפתחותן של שכונות מודרניות בארץ ישראל.¹⁰ בערים הוותיקות ירושלים, יפו וחיפה פותחו תשתיות של סחר וממשל, והנחת מסילות הברזל נועדה לקשר בין המרכזים העירוניים השונים. נוסף על כך עסקו השלטונות בפיתוחה של עיר חדשה – באר שבע.¹¹ הפיתוח העירוני בא לידי ביטוי בין היתר בהקמת תחנות משטרה, משרדי ממשלה ומבנים צבאיים, וכן בהנחת קווי טלגרף, בסלילת כבישים ובהצבה של מונומנטים טיפוסיים ומבנים ששיקפו את המודרניות בתכנון העירוני, כגון מגדלי שעון וברזיות ציבוריות דקורטיביות, בתי דואר ותחנות רכבת.¹² בתוך כך נבנו שכונות חדשות, יהודיות, מוסלמיות ונוצריות, מחוץ לשטחן של הערים העתיקות בירושלים, ביפו ובחיפה. בירושלים נבנו עד סוף תקופת השלטון העות'מאני חמש עשרה שכונות נוצריות ומוסלמיות, ובהן מסעודיה, אבו תור, בקעה, ממילא, שיח' ג'ראח, קטמון ומוסררה.¹³ ביפו התפתחו במהלך המאה התשע-עשרה שכונת עג'מי הנוצרית מדרום לעיר העתיקה, ובצפונה השכונות מנשיה ואבו כביר.¹⁴ על פי עדויות, בחיפה נבנו בתי אמידים מחוץ לחומות העיר מסוף שנות החמישים של המאה התשע-עשרה. משנות השבעים התיישבו מחוץ לחומות העיר בעיקר מוסלמים ויהודים ממזרח ונוצרים ממערב. בראשית המאה העשרים החלו נוצרים ומוסלמים

9 אלוואיל, מולדת, עמ' 27–78.

10 הקמת עיריות ברחבי האימפריה החלה לאחר פרסום "הקובץ הפרובינציאלי המוניציפלי" ב-1877. יש עדויות לפעילותן של שתי עיריות – באיסטנבול ובירושלים – כבר בשנות השישים של המאה התשע-עשרה. קרק, פעילות עיריית ירושלים. לאפי, הרפורמות המוניציפליות. על הפיקוח העות'מאני על הבנייה בירושלים ראו למיר, ירושלים 1900, עמ' 136–146.

11 ההחלטה על פיתוח באר שבע כעיר התקבלה ב-1899, והעיר נועדה לבצר את שליטת האימפריה בדרום הארץ, לשמש מרכז לשבטים הבדואים באזור ולהגביר את הפיקוח עליהם, ולבסס שוק תבואה. אווג'י, תנוזמאת במדבר.

12 צאליק, אימפריה, ארכיטקטורה והעיר, עמ' 3–15; תמרי, המלחמה הגדולה, עמ' 42–43.

13 על התפתחות ירושלים בשלהי התקופה העות'מאנית ראו ביסוב, פלשתינה החמידית. לפי למיר, מפקד מ-1905 מלמד כי מצפון-מערב לעיר העתיקה הייתה כמעט כל אוכלוסיית השכונות החדשה יהודית, והשכונות מצפון לשער שכם וממערב לשער יפו היו מעורבות וחיו בהן מוסלמים, נוצרים ויהודים. למיר, ירושלים 1900, עמ' 43–47.

14 ביפו הפכו השכונות אבו כביר, נוזהה וסכנת דרוויש, שהוקמו כאזורי מגורים לצבאו של אברהים פשה, לשכונות עוני. לאחר פרסום חוק העיריות ב-1877 והסרת חומות העיר הוקמו פרבר העוני מנשיה ושכונת האמידים עג'מי. תמרי, המלחמה הגדולה, עמ' 47.

לבנות בתי פאר על מורד הכרמל, ובמקביל צמחו שכונות של מהגרים כפריים שהגיעו לעיר.¹⁵ לצד שכונות אלה התפתחו גם יישובים ששיקפו את ההתיישבות ואת הנוכחות המערבית הגוברת בארץ ישראל: מושבות חקלאיות גרמניות-טמפלריות הוקמו בסמוך לחיפה (1869) ובשרונה (1872) שבמרכז הארץ. שכונות עירוניות גרמניות-טמפלריות הוקמו גם ביפו (1869) ובירושלים (1878), שבה נוסדה גם המושבה השוודית-אמריקאית (1881).

ביישוב היהודי מילאו שכונות תפקיד לא רק בפיתוח הכללי של מרחב המגורים העירוני, אלא גם ביצירת מרחב יהודי-עירוני, והקמתן הייתה חלק ממאמץ לחולל שינוי כולל בסביבת המגורים היהודית בארץ.¹⁶ בירושלים, שחשיבותה ועצמאותה גדלו במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה, ושבה התרחשה תנופת הפיתוח הגדולה ביותר מחוץ לחומות העיר העתיקה, נוסדו בשלהי המאה עשרות שכונות חדשות. נבנו בה שכונות בסיוע תמיכה פילנתרופית אירופית, כמו משכנות שאננים (1860), וגם שכונות שהיו פרי יוזמתם של תושבי העיר העתיקה ודמו בסגנון הבנייה שלהן לזה שבתוך חומות העיר. כך נבנו הבתים במחנה ישראל (1866), בנחלת שבעה (1869), בבית דוד (1873) ובמאה שערים (1874) בצמוד זה לזה.¹⁷ ביפו הוקמו נווה צדק (1887) ונווה שלום (1890) ובחיפה ארד אל-יהוד (1891), ובין חומות העיר העתיקה התפתח חארת אל-יהודי כאזור המגורים היהודי. בתהליך רחב היקף זה זכו שכונות ספורות, כמו משכנות שאננים בירושלים או אחוזת בית (1909) ביפו, למעמד סמלי בהיסטוריוגרפיה של היישוב, בשל החידוש שגילמו בסגנון המגורים ובשל ההשפעות האירופיות על נסיבות הקמתן או על סגנון הבנייה. משכנות שאננים, השכונה היהודית הראשונה שנבנתה מחוץ לחומות העיר העתיקה, בתמיכה פילנתרופית של הברון משה מונטיפיורי, הציעה מודל חדשני של בנייה טורית.¹⁸ אחוזת בית, בשונה מהשכונות היהודיות שנבנו לפנייה מחוץ לחומותיה של יפו, נוסדה כפרבר "עיר גנים" עירוני מודרני, והקמתה הושתתה על רעיונות חדשניים בנוגע להקמת שכונות שיובאו לארץ ישראל מאירופה בעשור הראשון של המאה העשרים.¹⁹

15 יזבק, חיפה במאה התשע-עשרה, עמ' 150–163.

16 ביגון וכץ, ערי גנים, עמ' 162–163.

17 על השינויים במעמדה של ירושלים ראו גרבר, השלטון העות'מאני, עמ' 1–13.

18 המעורבות המוקדמת של מומחים יהודים-צרפתים בפיתוח היישוב מסוף המאה התשע-עשרה ועד 1908 הייתה פילנתרופית בעיקרה וכוונה לשפור אישי, ואילו המעורבות הגרמנית-ציונית שלאחריה נועדה לקדם את בניין האומה. פנסלר, ציונות וטכנוקרטיה, עמ' 41–59.

19 על מקימי אחוזת בית פעלו השפעות אירופיות שונות. יזם השכונה, עקיבא אריה ויס, אסף